

LÓRÁND JENŐ

**Az új
VILÁGSZEMLELET**

BUDAPEST, 1913
A HALADÁS KÖNYVKIADÓ-
VÁLLALAT KIADÁSA

Az embernek az az ősrégi törekvése, hogy a mindenségről átfogó szemléletet alkosson, a múlt század első negyedében nyugvópontra jutott. A bölcelet, miután évezredek át hasztalan kísérte meg újra meg újra az egységes és ellentmondás nélküli világszemlélet kiépítését, csüggedten visszavonult. A tudomány, a részletkutatás — a technika, csodás fellendülésében nagyszerű igazolást nyerve — diadalmasan haladt előre s az emberiség az átfogó problémák helyett a tények leírása felé fordította érdeklődését. A század vége azonban fordulatot hozott. Maga a szétfolyó s a részletek mérhetetlen tengerébe merülő tudományos bűvarkodás vetette fel a távolálló kutatási területek összekapcsolásának és ezzel az átnézetes, a nagy összefoglalások problémáját. Éppen a tudomány legnagyobbjainak tudatában lép fel legelőször kényszerítő erővel a szükség, hogy sokféle ágazó ismereteink végtelen szövevényére egységes és tiszta nézőpontok reflektorával világítsunk rá. Így éled új életre napjainkban a bölceleti gondolkodás: a világkép keresése. E mélységes emberi igyekezetnek sorsfordulásáról tájékoztat ez a kis füzet.

Richard Avenarius kétféle gondol-
 kodást különböztet meg. Az egyik
 arra való, hogy általa könnyebben
 elégíthessük ki szükségleteinket. A tényekkel foglal-
 kozik, ezeket és összefüggéseiket vizsgálja, meg akarja
 jósolni őket, hogy alkalmazkodhassunk hozzájuk. Ilyen
 a köznap gondolkodás s a tudományos részletkutatás
 is. Az értelmi fejlettség bizonyos fokán azonban a
 gondolkodás maga is szükségletté válik. Gondolatain-
 kat nemcsak az egyes tényekhez akarjuk alkalmazni,
 hanem egymáshoz is. Ez a *másik* gondolkodás rendet
 akar teremteni összes gondolataink között s pillantá-
 sunk most már-nem az egyes tények, hanem az egész
 mindenségéről való gondolataink összessége felé fordul.
 Ez a gondolkodás, amely nem az egyest, hanem egy-
 szerre az összességet szemléli: *a bölcselet*.

A köznap, gyakorlati gondolkodás
 feladatait úgy oldhatjuk meg leg-
 egyszerűbben, ha a köznap, a gya-
 korlati állásponton állunk velük szembe. „Itt van egy-
 felől a *Világ* a benne lévő dolgokkal, itt vagyok másfelől
én s *én* szemlélem, vizsgálom ezt a *világot*. Ez a maga-
 tartás éppen olyan természetes, mint amilyen kielégítő.
 De ami a gyakorlati ember magától értetődő állás-
 pontja, az éppen nem természetes kiindulópontja egy-
 úttal a bölcselőnek is. Csak a részleteket vizsgáló
 gyakorlati ember állhat az „En szemlélem a világot”¹¹
 praktikus álláspontján. A bölcselőnek, az egyetemesen
 szemlélőnek egyszerre kell mindenre, tehát az egész
 „világ”-ra és az egész „én”-re is, sőt mindkettőre
 együtt és egyszerre figyelmét irányítania.

Ezzel az egyszerű megfontolással az
 úgynevezett „bölcseleti nehézségek”
 közös forrásához jutottunk el. Mert
 az összes eddigi bölcseleti rendszerek hallgatagon

éppen ebből a naiv álláspontból indultak ki, hogy „én szemlélem a világot“. Ebből az álláspontból azután valóban szükségszerűen vetődnek fel a régi filozófia problémái. Ha „én“ szemlélem a világot, ha „én“ akarom megismerni azt a rendet, amely benne uralkodik, akkor előbb meg kell kérdeznem, mi az az „én“, különben egy ismeretlen, az „én“, mindig benne fog maradni számításaimban. „*Gnothi se autón*“, meg kell ismerned magadat, mielőtt a világot megismerhetnéd, tudnod kell, hogy egyáltalában képes a megismerésre? És melyik már most az az „én“, amely az én „énemet“ „megismerhetné?“ De mit jelent maga az, hogy „megismerés?“ Hogyan feleljek erre a kérdésre, mikor még semmit sem tudok, hisz a világ megismerését az „én“-től tettem függővé, ezt pedig nem ismerem? S ha mégis abból indulok ki, hogy képes vagyok megismerésre, akkor mi képesít rá? Mindent megismerhetek-e, vagy határai vannak a megismerésemnek? Helyesen ismerem-e meg a dolgokat vagy torzítva, esetleg csak egyoldalúan? A tulajdonságokat és megjelenéseket ismerem-e meg csupán, vagy a dolgok „lényegét“ is? Árnyékát látjuk-e csak a világnak vagy felfoghatjuk a dolgokat „maguk-ban-valóságukban“ is?

Kár volna folytatni vagy részletezni kérdések e sorozatát. Éppen elegendő ez ahhoz, hogy alkalmazzuk rá W. Windelband, a régi filozófia egyik kitűnő hívének keserű vallomását: míg más tudományokban, mihelyt azok a rapszodikus kezdetek után módszeres biztonságot nyertek, az ismeretek nyugodt felépítése a szabály, melyet csak időről-időre szakít meg lökésszerű újratevés, a filozófiában fordítva, a kivívottnak hálás továbbfejlesztése a követők által kivétel és a filozófia valamennyi nagy rendszere az újból formulázott feladatot *ab ovo*

kezdi megoldani, mintha a többiek nem is léteztek volna.“ A régi bölcselet csődje hangosan beszél e tárgyilagosságról. Vessünk mégis egy pillantást azokra a hasztalan kísérletekre, amelyekkel a régi filozófia e nehézségeket le akarta küzdeni. Győzedelmeskedni felettük nem lehetett, hát meg kellett kerülni őket. Az összes kérdésekre felelni lehetetlen volt, meg kellett egynémelyikükről feledkezni. A bölcseleti rendszerek egész serege valóban csupán abban különbözik egymástól, hogy másképp kerülnek meg a nehézségeket és más kérdéseken siklanak szótlannul át.

Nehézséget támaszt a „Világ“ s az „én“ szembeállítását és nem tudom melyiknek megismerésén kezdjem? Le kell tagadni az egyiket s megszűnt a probléma, hogy melyikkel kezdjem. „Csak a fa létezik, amelyet látok, én nem“, mondja a realista; „én“ csakis „én“ létezem, a fa létezik csak egy vetülete, mondja az idealista. S hogy így szerencsésen megfelelték a saját maguk által feltett fogás kérdésekre, nem törődnek többé azzal, hogy megoldásaik a közember számára egyenlően elképzelhetetlenek. Nehezebben ment annak a nehézségnek a megkerülése, amely a gondolkodás, általában a „lelkijelenségek“ elhelyezésével volt kapcsolatos. Nagyon korán vetődött fel a probléma, hogy fennáll-e valóban az „én“ kettőssége. „Test“ és „lélek“ egymástól különböző létezők-e? A kérdés még bonyolódik azzal, hogy a kettősség az „én“-en kívül a „világ“-ban is felüti a fejét: „erő“ és „tömeg“ vagy „szellem“ és „anyag“, így alakul itt a probléma, Választani kellett; elismerni a kettősséget s így azon új, megoldhatatlan probléma elé jutni, hogy a kettő között melyikből induljunk ki, vagy itt is *letagadni* az egyik létezését, ami első pillanatra jobbnak is látszik.

Az első álláspontot, az úgynevezett *dualizmust* legsikeresebben a tételes vallások képviselik. A szellemnek vagy léleknek legfőbb foglalatja „Isten“, amit róla tudhatunk saját kinyilatkoztatása, a „világ“, az anyagi (testi) dolgok összessége, ennek alapján megismerhető. A racionális (ok- vagy észszerű) hit s a dualizmus minden egyéb fajtája abban a kilátástalan circulus vitiosusban forog, hogy a kétféle valóság megismerésében melyikből kell kiindulni? Az az álláspont viszont, amely tagadja a létezők kétféleségét, ismét választhat kétféle *monizmus* között: *csak* anyagból vagy *csak* szellemből, erőből állhat számára az „én“ s a „világ“. Az első, a materialista súlyos helyzetben van, midőn anyagi dolgokból kell magyaráznia az „érzékietek keletkezését“. Ma már mosolyt keltenek az ilyen megoldások, mint: „A gondolkodás épp oly váladéka az agyvelőnek, mint a vizelet a vesének“. De épp olyan hiú kísérlet a „lelkiélet“ tényeit, elsősorban az „érzékileteket“ úgy magyarázni, mint az agyvelő reakcióit a külvilágnak az érzékszervek és idegpályák közvetítésével történő behatásaira. Nem kevésbé kilátástalan azonban a másik monistának, a spiritualistának igyekezete, mikor a józan közembernek csupa finom, megfoghatatlan szellemi vagy lelki lényenyé, pusztá érzékletté akarja varázsolni a szilárd, kézzel nagyon is biztosan fogható „anyagi“ létezőket.

Csak a két legfontosabb problémát ragadtuk ki a nehézségeknek ama seregéből, amelyet az a kijelentés: „én szemlélem a világot“ rejt magában, de már ennyi is elegendő, hogy a gondolkodás valóságos útvesztőjét ismerjük fel mögötte. Évezredek át kóborolt benne a legfejlettebb emberi gondolat s csak tévutakra talált, amelyek zsákutcákba vezették. A szabadba vezető utat egyik sem találta meg; különböző utakon járók,

egymást megvetők végül mindig ugyanabba a szikla-
falba ütköztek bele.

Az itt következő fejtegetések meg
sem kísértik, hogy Ariadne fonala-
ként szolgáljanak a labirintusban,
hanem ki fogják mutatni, hogy ez a labirintus nem
létezik, rossz álomkép csupán, amelyből nem kijutni,
hanem csak felébredni kell. Hogy napfényre jussunk,
nem kell bolyonganunk, mert az útvesztő tűnik el
előlünk. Az a nagyszerű kritikai gondolatrendszer,
mely ezt a megoldást lehetővé teszi, *Ernst Mach*tól,
minden idők egyik legmélyebb gondolkodójától ered.*
Mielőtt azonban ennek ismertetésére térnénk át, egy
kis kerülőt kell tennünk, foglalkoznunk kell egy lát-
szólag az előbbiekkal össze nem függő problémával.

Ez a probléma a következő:

Képzeljünk el egy embert, aki a
jelen pillanatig nem volt érzékszerveinek
birtokában, illetve érzékszervei egész az adott
pillanatig sohasem működtek. Az illető tehát nem
látott, nem hallott, nem tapintott, nem ízlelt, nem
észlelte az idő múlását, nem érzett sem meleget sem
hideget, szóval nem volt eddig egyetlen érzéklete
sem, nem tudott tehát sem önmagáról sem a világról
semmit sem. Képzeljük már most el ezt az embert
egy előttünk jól ismert környezetben, például a szo-
bánkban s a probléma így alakul: ha ez az ember

* *Ernst Mach* nem vallotta magát bölcseletnek. Mint természettudós a tudományok általánosabb és úgynevezett határproblémáival foglalkozott s ezeknek megoldását kísérte meg. Az e helyen ismertetett gondolatmenetet „Analyse der Empfindungen” című művének főleg első, „Antimetaphysische Vorbemerkungen” című fejezetében fejtette ki legvilágosabban. Foglalkozik velük két tudománytörténeti munkája: „Die Mechanik in ihrer Entwicklung” és „Prinzipien der Wärmelehre” utolsó fejezeteiben, továbbá tudományelméleti és ismeretkritikai művének: „Erkenntnis und Irrtum”-nak elején.

épp oly különös módon, ahogy eddig meg volt fosztva érzékszerveinek használatától, egy pillanat alatt ezeknek birtokába jut; lát, hall, tapint, szagol, Ízlel, teret, időt érzékel, hőérzete támad stb., mi az amiről ez az ember tudomást vesz abban a szobában, ahol vele egyidejűleg tartózkodunk? Vájjon ugyanazt látja-e amit mi? Falakat, ajtókat, ablakokat, bútorokat, dísz-tárgyakat, személyeket és önmagát? Vagy valami eltérőt, esetleg lényegesen mást? Egészen bizonyos, hogy mindezen tárgyról ennek az embernek tudomása nem lehet, hanem csakis arról tudhat, amit érzékszervei „közvetlenül“ mutatnak. Tudatában tehát sem „tárgyak“, sem a saját „én“-je nem léteznek, hanem csak színek, fények, hangok, terek, hőfokok, nyomások, érzések, akaratok, hangulatok, indulatok stb. Ez az ember tehát egészen másképp tudja az őt körülvevő tényeket, mint mi. Pedig ez a különösnek képzelt ember nem is agyrém, pusztá visszaélés képzelőtehetségünkkel, hanem egy mindnyájunk által ismert, sőt átélt állapotnak egy kissé eszményesített megszemélyesítője. Hát nem közelíti-e meg az éppen megszületett csecsemő ennek a képzelt embernek tudatát? Ha eltekintünk azoktól a nagyon is homályos testi érzektől, amelyek talán már az anyaméhben is jelentkeznek, nem áll-e szinte ideális egyszerűségében az a minta előttünk, amelyet az imént fantáziánk alkotott? De ha így van, akkor ez annyit jelent, hogy egykor mindannyiunknak a maitól gyökeresen eltérő tudatunk volt s eltelt életünk folyamán kellett helyébe kialakulni annak a másiknak, amely testek sokaságában és változatosságában szemléli a „világot“ és helyezi ezzel szembe „énünket“.

A	csecsemő	előtt	nagy	káosz
tátong,	amelyben	különböző		színek,
hangok,	kiterjedések,	nyomások,	s	ezekhez
				fűződő

érzések, akaratok stb. hullámszerűen minden rend és összefüggés nélkül. Szó sem lehet még ekkor testekről, de még a saját testéről sem, mint ahogy különös volna emlékezés és képzetek híján a csecsemő egyéniségéről is beszélni. A zavar azonban még fokozódik azáltal, hogy ez a káosz nem nyugszik, hanem szüntelen kavargó. Más, ha világos van, más, ha beesteledik. Egy csillár felgyújtása felforgat mindent: megváltoznak a színek, új térbeli részletek láthatók stb. Épp úgy megváltozik minden, ha a csecsemő helyzete más lesz: ha például a kályhától az ablakhoz viszik, új zűrzavar veszi körül. Mi könnyen segítünk magunkon; nem engedjük, hogy ezek a jelentéktelen „körülmenyek“ megzavarják tudatunkat, *mi ugyanazokat a tárgyakat* látjuk változott helyzetünkben is s azt mondjuk, hogy ugyanazt az asztalt látjuk, csak egyik helyzetből ilyen alakúnak „tűnik fel“, más helyzetből olyannak. De mit tegyen a csecsemő, aki még nem ismer tárgyakat, aki nem kapcsolhatja a folytonos változásokat nagyjában állandóknak vett fogalmakhoz, aki a csillár felgyújtásakor nem mondhatja, hogy most látja az asztal barna színét, hanem csak annyiról tudhat, hogy több változás mellett egy barna szín is megjelent.

Éljük bele magunkat egy pillanatra a csecsemő helyzetébe, annak primitív tudatába és próbáljuk így akár a legegyszerűbb tényeket is leszögezni. A legnagyobb zavarba jutunk. *Nem találunk fix pontokat, amelyekhez bármily kezdetleges megállapításokat is fűzhetünk.* Nagy, fárasztó zavar a világ, ahol nincs nyugvópont, nincs megpihenés. Milyen más a mi világunk! Ülök dolgozószobámban, ahová nem hallatszik be sem az utca, sem a szomszédok lármája; nem változtatja semmi sem helyét; csendesen és

mozdulatlanul ülök. Minden változatlan: lebocsátott
 redőnyök mögött villanylámpám egyenletes fénye
 árad szét. Ha gondolataimat, emlékképeimet kikap-
 csolom, változatlan minden, még az idő sem folyik.
 Egyszerre zavar támad a villamos központban, lámpám
 kialszik. Nem történt semmi különös: kialudt a
 lámpám. De képzeljük bele helyzetembe a csecsemőt,
 milyen más lesz a magatartása. Sirva fakad s van
 oka rá, mert számára az egész világ megváltozott.
 Nem a „lámpa aludt ki“, hanem az a szép érdekes
 fényesség tűnt el; odalettek azok a folyton játszó,
 rövidülő és hosszabbodó sugarak, amelyek a fényes-
 ségtől a szeméig értek; eltűnt az a sokféle szín,
 amely a szobában szétszórtan ragyogott feléje, eltűntek
 a furcsa vagy megszokott alakok, eltűnt a sima lapok
 tükrözése: eltűnt minden ami kocsijából az egész
 világot jelentette neki!

Ha a fentiekben kissé erőszakoltan
 éleztük is ki a felnőtt és a csecsemő
 közti különbséget, lényegében az mégis
 fennáll. A mi gondolkodásunknak, általában tudatunk-
 nak nyugvópontjai vannak: a testek, a tárgyak,
 amelyekhez a történéseket, illetve azok megállapítását
 fűzzük. Ezek a csecsemő tudatából hiányzanak; ebben
 rejlik a kettő legfontosabb különbsége. Ha tehát meg-
 akarjuk magyarázni, hogy mégis miképpen fejlőd-
 hetett egyik a másikból, akkor azoknak a tényezőknek
 szerepét kell megismernünk, *amelyek e nyugvópontok
 kialakulását lehetővé tették.*

Tudatunk berendezése kezdettől fogva
 olyan, hogy csak azt tartja meg, ami
 huzamosan tart, vagy ami ismétlődik.

Szigorúan véve azonban semmi sem állandó és semmi
 sem ismétlődik: gondos vizsgálat mindig kiderítheti,
 hogy a legcsekélyebb időmúlás alatt a legállandóbb-

nak tartott is kissé megváltozik és a leghivebb ismétlődés sem teljesen hű. Tudatunk is beéri a viszonylag állandóval és azzal, ha egy tény szigorúan vett megisméltődése helyett egy másik, tőle csak elenyészően különböző következik be. Így van, hogy az egyszer bizonyos körülmények között észlelt tényt változott körülmények között is *keresni* szoktuk, *ragaszkodunk* hozzá. Inkább elnézzük, sőt elfedjük a kisebb különbségeket, semhogy a változott viszonyok között le kelljen mondanunk a megszokottról.

Próbáljuk meg a lelki életnek ezt a két alapvonását a csecsemő tudatában nyomon kísérni. Képzeljük el a maga megszokott környezetében, amint előtte a „zürzavar“ eseményei lejátszódnak. Rövidebb-hosszabb idő alatt észre kell vennie bizonyos jelenségeknek az együtt fellépését s főleg huzamos együttmaradását. Kocsijának alakja, különböző színei, fogása, világosságban túlnyomórészt együtt lépnek fel s huzamos ideig — besötétedésig — együtt is maradnak. A kevésbé tűnékeny elemeknek (érzéketeknek) több ilyen állandó jellegű komplexuma alakul ki előtte s ha megszokása ezeket az elemeket bizonyos körülmények között együtt találni, elég erőssé lesz, akkor már az sem zavarja meg, ha bizonyos mértékben változott viszonyok között egyik vagy másik elem eltűnik, kicserélődik, vagy egy új csatlakozik a megszokottakhoz. Ez a leírás azonban csak a komplexum képződés módszerét adja meg, hogy tényleg mely kapcsolatok szilárdulnak meg és domborodnak ki, szóval a kiválasztást, egy más tényező szabályozza.

Egész lelki életünk központjában az örömkeresés és fájdalomkerülés áll; akaratos és ösztönszerű cselekvéseink legfőbb irányítója ez. Gondolataink a legegyszerűbbek-

től a legbonyolódottabbakig ezen igyekezett kimutatható hatása alatt képződnek. A gyermek tudatát pedig szinte kizárólag ez irányítja. Képzelmük el a kis gyermeket, amint már elhagyhatja kocsiját s első csúszkáló, négykézláb mozdulatait teszi. Egész új világ tárul eléje. Megváltozik a tér, mert helyét változtathatja benne; így az a tér, amelynek eddig jórészt csak szemlélője volt, tapintó körébe jut s az élmények egy merőben új sora nyílik meg előtte, de egyúttal a veszélyeknek s a fájdalomnak addig csak igen kis részben ismert serege is. A padló sárga színén veszélytelenül csúszhat tova, ám egyszerre a fején érzett kellemetlen fájdalom akasztja meg. Fájdalma kemény tapintási, illetve nyomási, kerek térbeli és barna színű érzéletekkel lép egyidejűleg fel. Mi mindezt összevonva „asztallábnak” nevezzük, a kis-gyermek számára csupán egy fájdalmas érzéssel kapcsolatos érzéklet csoport, amelynek elemeit éppen a fájdalom érzése fogja össze kapcsolni s a jövőben elegendő lesz a fájdalomra való emlékezés is, hogy e néhány elem együtt éljen a tudatában, együtt lássa, együtt keresse őket. Ha egyiket-másikat észleli, a többi fellépését is várja. Hasonló összefoglalásokat hoz létre az öröm érzése is. Az a kellemes érzés, amely eltölti, ha a tejesüveg kaucsukszopokáját szájába veszi, ráirányítja figyelmét ez érzéssel kapcsolatos egyéb érzéletekre, mint az üveg alakja, fogása, a benne lévő mozgó fehérség stb. úgy hogy idővel elég ezek egy-némelyikének észrevétele, hogy az éhsége miatt síró csecsemő boldogan lecsendesedik abban a biztos tudatban, hogy a megszokott alakkal s a benne mozgó fehérséggel kapcsolatban az ismert kellemes érzés is megérkezik.

Mélyebben átgondolva ezeket a tényeket, rá kell jönnünk, hogy végeredményben a *létfentartás* az,

amely szükségszerűen hozza létre az eleinte összefüggés nélkül észlelt érzékleti elemek kapcsolódását. Mert csak így óvhatjuk meg magunkat a fájdalomtól, sőt a létünket fenyegető veszedelemtől, csak így tudjuk kielégíteni életszükségeinket, elsősorban a táplálkozását, amelyhez éppenséggel nem elegendő maga a táplálkozás ösztöne s az a kellemes érzés, amely azzal kapcsolatos. Színéről, alakjáról, fogásáról stb. vagy ezek együttes jelenlétéből kell felismerni táplálékainkat, különben úgy járunk mint a gyermek, aki parazsat akar a szájába venni.

Ezek a tényezők tehát, amelyek egyrészt módszert szolgáltatnak a komplexumok képzésére, másrészt az ezek kiválogatásának elvét adják, azt eredményezik, hogy az érzékieteknek az a zúrzavara, mely a csecsemőt körülveszi, lassanként rendeződni kezd. Az érzékleteknek nagy tengerében több ponton is kristályosodás indul meg. Érzékleti elemek tapadnak egymáshoz s együtt látjuk, együvé számítjuk őket. Így alakulnak ki tudati élettünk nyugvó pontjai: a tárgyak, a testek. A megszokás, az életszükségletek kielégítése s a többi motívum készítetik tudatunkat arra, hogy észrevételeinket az elemek szövevényéből kiemelkedő, állandóknak vett komplexumokhoz fűzzük. Amint ez a kristályosodáshoz hasonlított folyamat megindul, csakhamar teljes eredményre jut. Az egész világ csupa ilyen nyugvópontból áll. Kívülök már semmi sem történik. Nem színek változnak és tűnnek el, hanem az *asztal* színe változik meg; nem egy hengeres térfogat, egy barna szín és egy nyomásérzet tűnt el, hanem az *asztal lába* törött ki. Semmi sem történik önmagában, hanem csak *testekkel* kapcsolatban, mint azok *tulajdonságainak* változása. Ennek a lassú, de biztos megszokásunknak

legfőbb támasztéka az a körülmény, hogy a tapintás által nyert érzékek viszonylag állandóbbaknak, kevésbé tűnékenyeknek mutatkoznak a többiekkel szemben. Mily könnyen kél és tűnik a hang, hogy változnak el hirtelen vagy lassan a színek, mint válik csömörletessé egy kedves érzés és múlik el a semmibe, de érzem folyton a toll kemény fogását. Ha napfény tűz a szobámba, Íróasztalom százféle élményből áll; ha besötétedik eltűnik minden, de megmarad amit kitapinthatok belőle. Ilyenfajta tapasztalatok gyakorisága arra viszi tudatunkat, hogy a tapintásnak fokozottabb valóságot tulajdonítson, a többi éppen olyan valódi észlelettel szemben, amely így közelebb áll a „tárgyak lényegéhez“ és amelyhez a többi érzéketek csak „járulnak“. A tapintás lesz tehát a középontja, mintegy a magva a komplexumnak, amelyet „test“-nek szokás nevezni. Ez a maradandóbb jellegű mag teszi lehetővé legtöbbször, hogy „ugyanarról a test“-ről beszéljünk akkor is, midőn a testkomplexumot alkotó többi elemek már megváltoztak.

Ez a vázlatos leírás is elég világosan jelzi azt a változást, amelyen a tények szemlélési módja életünk kezdetén keresztül megy. Hiányos volna azonban ez a kép, ha meg nem emlékeznénk még egy tényezőről, amely az előbbieknél talán még élesebben mutat rá az átalakulás jelentőségére. Kapcsolatos ez gondolkodásunknak azzal a már említett alapvonásával, hogy csak állandó vagy megisméltendő tényékhez fűződhetik. S ha ilyeneket nem talál (szigorúan nem is találhat), egymástól kevésbé különböző tényeket azonosít, kevésbé változókat állandóknak vesz pusztán azáltal, hogy kisebb, *nem fontos* változásokat és különbségeket elhanyagol. Az egyszer észlelt tény, összefüggést, változott viszonyok között is fenn akarjuk tartani vagy másutt is fel akarjuk ismerni. Ez

azonban nem különös, megmagyarázhatatlan saját-
sága a gondolkozásnak, hanem szükségszerű feltétele
annak, amely nélkül nem is volna érdemes gondol-
koznunk. Mert mi is a jó gondolkozás ismertetőjele
és lényeges sajátása?

Nem más, minthogy általa egyszerű-
sítjük a tényeket és így gazdálkodunk,
helyesebben takarékoskodunk gondo-
latainkkal. A gondolkozás minél kevesebb ténynek
tudatban tartására irányul. Ha meggondolom, hogy
egy asztal a „fizikai és kémiai sajátások” mily rop-
pant tömegét foglalja magában, el kellene csodálkozo-
nunk azon, hogy mégis a képek ez a rendkívüli soka-
sága egyetlen kép: az asztal alakjában van meg
tudatomban. Ezek a gazdag ténycsoportok azonban
— bár végnélküli felsorolásuk ezáltal elmarad —
mégsem vesztek el. Csakhogy nem kell valamennyire
egyszerre gondolnom, hanem csupán arra az egyre,
amely éppen az adott pillanatban jobban érdekel a
többiekénél. Ha például valamit otthon felejték az
asztalomon s el akarom hozatni, az útmutatásba aligha
foglalom bele az asztal kémiai sajátosságait: csak az
asztal felületén észlelhető szín- és főleg térérzéklete-
ket fogom megemlíteni. Ime egészen nyilvánvaló,
hogy köznapi gondolkozásunk egy ilyen egyszerű
eleme is, mint az asztal fogalma a takarékoságnak
milyen magas fokára mutat. Vagy vegyük azt aényt,
amelyet gondolkozásunk így fejez ki: kimentem a
szobából. Ha egész terjedelmében és legteljesebb
tartalmában próbáljuk ezt átgondolni, akkor ismét a
változatosságnak szinte felsorolhatatlan nagyságára
bukkanunk. A „szoba” kifejezés maga egy egész
ténycsoport helyett áll. Ami „a szobán kívül van”,
egy másik ténycsoportot jelképez. A mozgásunk köz-
ben lefolyó tények talán még ezeknél is gazdagabb

harmadikat. És a változatosságnak ez a háromszoros tömege egy egészen szűkjelentésű gondolattá zsugorodhatik tudatomban! Mindez azáltal vált lehetővé, hogy az érzékietekből egy komplexumot képeztünk, amely oly szűk vagy oly tág, amilyennek éppen lennie kell; azt tartalmazza mindig, amit az adott pillanatban fontosnak tartunk. Megszokott gondolkodás módunknak tehát a „testek” éppen azért legfőbb támaszai, mert legeredményesebben segítik elő annak a tények megtakarítására irányuló törekvését.

Minthogy a tényekről nemcsak gondolkodunk, hanem gondolatainkat (a nyelv segítségével) közvetíteni is szoktuk, mindennek a gazdaságosságnak a nyelvben is nyilvánulnia kell. S valóban, ha a köznapi gondolkodás legfőbb támaszai azok a komplexumok, amelyeket testeknek nevezünk, úgy azok a gondolatközlésnek, a nyelvnek szinte elengedhetetlen feltételei. Hová jutnánk, ha olyan nyelven akarnók magunkat megértetni, amelyek csak az érzékleti elemek számára vannak megnevezései! Legegyszerűbb kérésünket is, például egy könyvnek a kölcsönzését, csak több nyomtatott oldalra menő körülírás segítségével tudnók tolmácsolni s még akkor sem számíthatnánk rá biztosan, hogy valóban megértettek-e. Fel kellene sorolni mindazokat az elemeket, amelyek együttvéve a „könyv”-komplexumot alkotják, valamint azt a másik bonyolult (érzéklet) csoportot, amelyből a cselekvés — jelen esetben a kölcsönzés — áll. S a végén mégis megeshetnék, hogy az, akihez kérésemet intézem, meg sem értené azt, mert a könyvkomplexumból a helyzetből az más elemekből áll, mint az enyémből. Egész mai életünk megbénulna, ha valami ellenállhatatlan hatalom arra

kényszerítene, hogy a beszédben lemondjunk a testek egyszerű megnevezésének használatáról.

Szembetűnő az is, hogy a nyelv, mint a gondolatközlés eszköze, még erősebben kielezi a gondolkodás takarékosági tendenciáját, mint a szavakba nem öntött gondolat. Az elgondolt „test” még viszonylag számos elemet tartalmaz, de a beszéd közben kiejtett tárgynév, például az asztalé, az érzéki elemeknek csak egy igen halvány emlékét veti fel, vagy csupán szóképgyanánt hat, minden érzéki emlék nélkül. Ismételve el kell gondolnunk azt, időznünk kell mellette, amíg érzéki tartalma felébred és így gazdagsága helyreáll.

E gazdaságosságnak egy további nyilvánulásáról kell még megemlékeznünk, ha kerekké akarjuk tenni azt a képet, amelyet a csecsemő tudatának átalakulásáról próbáltunk magunk elé rajzolni. Ha a gyermek már megalkotta a szobájában található tárgyak képzetét, mikor a szobáját jelentő zűrzavar bútordarabok és egyéb tárgyakká kristályosodik, ismét új és fejlettebb problémák állhatnak eléje, ha elhagyhatja szobáját s más, az övéhez többé-kevésbé hasonlóba kerül. Az a folyamat, amely a saját szobájában oly hosszú idő alatt ment végbe — az egyes „tárgyak” kialakulására kell gondolni —, most igen rövid idő alatt is megisméltődhetik. Hamar ráismer, hogy a másik szoba is szoba. Néhány hasonló esemény után már alig jelent ez munkát számára. A gyermek idegen szobába lépve tudatosan vagy öntudatlanul tárgyakat keres benne. Feltűnik előtte az a hasonlóság, amely különböző helyeken észlelt egyes érzékletkomplexumok között fennáll. Egyes különösen kidomborodó elemek teljesen azonosak lehetnek s ha ezek az általunk elfoglalt álláspont alapján egyúttal a legfontosabbak is, akkor ennek gondolkodásában nyoma támad s később a

nyelvhasználatban is kifejezést nyer. Mindazok a tárgyak, amelyekre a most említett tények állanak, tudatunkban szorosan egymás mellé kerülnek: *egy fogalom* körébe jutnak s közös elnevezést nyernek a nyelvben. Ilyen fogalom például „az” asztal fogalma. Ez tehát sokkal kevesebb elemet tartalmaz, mint az „én asztalom” képzete, mert csak az lehet benne, ami a legtöbb asztalban közös, ellenben az „egyes” tárgyakban szereplő egyéb elemeknek el kell maradniuk. Ennek gazdaságossága a fentiek nyomán minden magyarázat nélkül is nyilvánvaló.

Nagy vonásokban így nyomon kísérve a csecsemő magatartásának átalakulását a tényekkel szemben, fel kell még vetnünk azt a kérdést, hogy mi ennek az átalakulásnak a bölcséleti jelentősége? Meg kell kérdeznünk azt is, hogy melyik világgép hivebb, a gyermeké vagy a mienk? E kérdés nem oly különös, mint talán első pillanatra látszik. Annak a szemléletnek, amelyet mi közönségesen a tényekre alkalmazunk, kétségtelenül megvannak a maga nagy előnyei, mint azt fentebb ki is fejtettük, de ebből még nem következik az, hogy hivebb, mint egy másik, csak azért, mert az gyakorlatilag szinte használhatatlan. Egy nagy városnak sematikus térképe megbecsülhetetlen szolgálatokat tesz az idegennek, de ki mondaná, hogy ez hivebb képe a városnak, mint egy léghajóból készített sikerült fényképfelvétel, amely pedig az idegen számára teljességgel használhatatlan, bármily éles és bármily nagyra készítettünk is azt.

A kisgyermek világgépe (ha szabad rá ezt a kifejezést alkalmazni) hű, bármily összefüggéstelen is: hiszen számára a világ is az. Tudatát nem befolyásolja a gyakorlati szükség, érdekeltség, bárminéven nevezendő kész és előre megalkotott ítélet vagy forma:

ő a világ igazán elfogulatlan, előítéletől mentes szemlélője. Neki nincsen várakozása a tényekkel szemben — mint nekünk — amelybe azokat be kell erőszakolni akkor is, ha nincs is jogunk hozzá. A csecsemő világképe — legalább elvben — eszménye a nem gyakorlati, hanem „tisztá“ világlátásnak. A mi szemléletünk ezzel szemben minden előnye s nélkülözhetetlensége mellett is egy hazug, torzított, Prokrusztész ágyba kényszerített valóság képe, mint ahogy a térkép minden haszna mellett is csak tájékoztat bennünket, de el nem hitetheti, hogy a folyók kék vonalak s a házak nem egyebek színes, apró síkidomoknál.

Az elemeknek kezdetben észlelt nagy zűrzavarából tehát nem a szigorúan *állandó*, hanem csak az *állandóbb*, a viszonylag állandó együttfellépések domborodnak ki. Elméletileg tehát egészen jogosulatlan a „testeket“ szilárd egységek gyanánt kezelünk s így az az egészen természetesnek látszó megszokásunk is, hogy minden eseményt, minden tényt ezekkel kapcsolatban észlelünk és fejezünk ki. Éppen ilyen jogosulatlan az a másik megszokásunk is, hogy a komplexum alkotó-elemeit elnevezzük a test „tulajdonságainak“. Most már a test nem *ezekből áll*, hanem ellenkezőleg, ezek „*hozzátapadnak*“. Mindez nem egyéb zavarkeltésnél, pusztá misztifikációnál. Ennek a rossz megszokásunknak nagy bölcséleti horderejével még később foglalkozni fogunk. Elég ha eddig sikerült kimutatni a „világot“ alkotó tárgyokról, hogy azok nem egységesek, hanem csak relatíve állandó komplexumai az úgynevezett „érzékietekének. Be kell azonban látnunk, hogy nincs másképpen ez az „én“-nel sem, ha el akarjuk tüntetni azokat a nehézségeket, amelyeket az „én“ és a „világ“ megkülönböztetése okozott.

Ha a csecsemőnek és a felnőttnek az „én“-ről való fogalmát szembeállítjuk egymással, a kettőnek épp oly ellentétét kell megállapítanunk, mint amely a tárgyakról való felfogásukban mutatkozott. Rá kell jönnünk, hogy az „én“ tudata éppúgy nem született velünk, mint a „testek“-és s hogy ugyanazok a motívumok játszottak szerepet kialakulásánál, mint amelyek az elemek zűrzavara helyébe a testekben nyilvánuló világrendet hozták létre. Tehát bizonyos elemeknek („testünk“ alkotó elemeinek) gyakori együttfellépése, az örömkeresés és a fájdalomkerülés kettős tendenciája, amelynek éppen az „én testem“ fogalmának a megteremtésében van a legfontosabb szerepe. A csecsemő előtt eleinte szinte közömbös a saját teste. Épp úgy nem tesz különbséget közte és a kocsi között, mint a kocsi és a szék között. Elemek léteznek számára itt is, mint másutt is. Csak később kezdi tapasztalni azt, hogy az elemek nagy sokasága közül egyesek sokkal szorosabb összefüggésben vannak öröm-, különösen pedig fájdalom-érzésekkel. Van tehát az ember életében oly időpont, amikor az „én“ éppúgy nem létezik számára, mint a „testek“; még kevésbé az a megkülönböztetés, amely az „én testemmel“, ezzel a többi testekhez hasonló egységgel, egy másik egységet: érzéseim, gondolataim, akarataim, indulataim stb. egységét, úgynevezett „lelki tartalmamat“, szorosabb értelemben vett „énemet“ állítja szembe. Hogyan alakult ez már most ki és különbözik-e lényegében ez a folyamat attól, amelynek a révén a tárgyak képe keletkezett?

Feltűnő az „én“ változékonysága, amely a „testekét“ jóval felülmúlja. Különösen áll ez a szorosabb értelemben vett „én“-re, tehát az elemeknek arra a komplexumára, amelybe a testünket nem foglaljuk bele.

Érzelveim és gondolataim hullámzásával egyetlen test elemeinek változása sem ér fel. Mégis a szorosabban vett énünknek szinte szilárdabb egységet tulajdonítunk, mint a testeknek. Milyen nagy a meg-lepetésünk, mikor az „énnek“ bizonyos kóros eseteiről hallva, megtudjuk, hogy vannak embertársaink, akikben felváltva vagy, egymás mellett két különböző „én“ él és működik. Életünk folyamán különösen az első húsz esztendőben énünk, testi és lelki énünk egyaránt óriási változáson megy keresztül. Testünk anyagáról kimutatták, hogy ennél rövidebb idő alatt teljesen kicserélődik: csecsemőkori „testem“ egyetlen paránya sem maradt meg bennem. „Lelki énünk“ változása pedig nem csekélyebb. Milyen mások ma érzelmeim, gondolataim, szenvedélyeim, mint csak tíz év előtt is? Bármelyikünk jobban hasonlít „testben-léleken“ egy más hasonlókorú embertársa „én“-jéhez, mint csecsemőkori „én“-jéhez s mégis embertársamtól mindig meg fogom különböztetni magamat, gyermekkori „énemtől“ azonban nem vagyok hajlandó elválni. Az is „én“ vagyok, „csak ennyi és ennyi év előtt“. Mi teszi lehetővé ezt a paradoxont? A magyarázat igen egyszerű, ha az elmondottaknak kissé szabatosabb képét próbáljuk adni.

Az „én“ az úgynevezett érzékeknek illetve elemeknek minden más összefoglalásnál gazdagabb komplexuma. Az elemeknek ez a komplexuma folyton, a legcsekélyebb időmúlás alatt is változtatja összetételét. De ez a változás rövid időn belül sohasem oly nagy, hogy a megmaradt elemek összege ne képviselhetné az egész komplexumot s éppen a legfontosabb alkatrészek, mint az öröm és fájdalomérzés, vannak legkevésbé változásoknak kitéve. Fontos még az is, hogy az egyes elemeknek — különösen a fontosabbaknak — rövidesen történet

eltűnése rendszeren nem végleges; kisebb-nagyobb idő múltán visszatérnek, mint az öröm, amely a kellemetlen érzésekkel folyton változik. Végleges változások rendszeren nem hirtelen, hanem fokozatosan lépnek fel s így a *folytonosság* mindig megvan. „Énünk“ egész életünk folyamán egy folytonos sűrű lánchoz hasonló, amelynek szemei amellet, hogy különböző nagyságúak, egymásba folynak, két egymás mellett lévő láncszem között alig tudunk különbséget tenni, még kevésbé tudjuk megállapítani határukat. De ha két egymástól távol fekvő láncszemet vizsgálunk, akkor a különbségek maguktól felöltők s szinte nehéz elképzelni, hogy az egyik miképpen fejlődhetett a másiktól? Tegnap „énem“ alig mutat ellentétet a maival szemben, a különbségek rendszeren olyanok, hogy rövid idő alatt maguktól elenyésznek, de húsz év előtti „énem“ még csak nem is hasonlít a maihoz. Ha ez a nagy különbség egyszerre jött volna létre, vele együtt megszűnt volna az „én“ azonosságának a tudata is. Amit mi állandóságnak érzünk, az csak a változások gazdag sorának folytonossága. „En“ nem veszem észre, hogy erősen megváltoztam, de barátom, aki öt év óta nem látott, alig ismer rám, idegen lettem hozzá.

Az „én“-ről is kimutattuk tehát, hogy nem egység s hogy ellenkezőleg az elemeknek még a „testek“-nél is bonyolultabb komplexuma. Mielőtt azonban általánosabb következtetéseket vonnánk le, szükséges lesz még néhány megállapítást tenni az „én“-ről, illetve annak a „külvilághoz“ való viszonyáról. Ezek között első az, hogy az „én“-nek és a „világ“-nak nincsenek éles határai. „Énünkbe“ majd a testünket is bele foglaljuk, majd ezt kizárva csupán „szorosan vett énünk“-ről beszélünk. Akármelyiket választhatjuk, megoldatlan az „én“

elhatárolása. A piperkőc előtt szépen gondozott körmei, gondosan összeválogatott ruházata egyéniségének fontos alkotórészei, melyről ha valaki rosszat mond, találva érzi *magát*. Az igazi ideálista előtt még „földi vágyai” is idegenek, testéhez tartozók; a hitbuzgó rajongó vagy önfeláldozó forradalmár pedig csakis meggyőződésében látja „énjét” s a testét elveti magától, mint bármely más földi jószágot. Ha jó kedvem van, egynek érzem magamat embertársaim nagy tömegével, ha szomorú vagyok, „énem” összezusgorodik. A lelkes szónok embertársainak ezreit ragadja magával, ezer és ezer „egénység” olvad fel az övében az extázis fokán; de ha másfelé fordul a tömeg érzése, magára marad s szinte csak a keserű gondolatok alkotják mindentől elfordult énjét. Az „én” határai tehát bizonytalanok, a körülmények, sőt akaratom szerint változnak: bővülnek vagy összehúzódnak. Kiterjeszthetőségük sehol sem szűnik meg s végül az egész világot is magukba foglalhatják. Ha azt mondhatom, hogy a táj szépsége, a lomb friss zöldje s maga a fá, az asztal stb., egyszóval a „világ” az „én élményeim”, akkor ezúton az egész „világ” az „énembe” juthat.

Úgy a „testek”-ről, mint az „én”-ről kimutattuk, hogy bizonyos elemek változékonnyal komplexumai. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a kétféle komplexum elemei mások-e vagy ugyanazok? A „testek” és az „én testem” között nem feltűnő a különbség, az alkotó elemek, az úgynevezett érzékletek nagyjából ugyanazok. A rózsza piros színét senkisésem tartja lényegesen másnak, mint arcunk pirosságát, de megkülönböztetik a látott rózsza piros színét az elképzelt rózsáctól, tehát a „tárgyban” szereplő pirosat az annak a „képzetében” szereplő piros-tól. De ha egyideig nézem a rózsát, aztán behunyom

a szememet, akkor még mindig látom a rózsát, csak halványabban, mint azelőtt. Az egyik kép pirossága a másik kép pirosságától csak fokozatban fog különbözni. Ez utókép és a rózsza felidézett emléke között sem lesz nagyobb különbség, mint a rózsza képe és az utóképe között volt. Érzéklet, utókép, emlék, más szavakkal: kép, utókép, képzet három fokozatot képviselnek, amelyek megszakítás nélkül mehetnek át egymásba. A látott szín is szín és a képzelt szín is az, csak a képzelt rózsza színe bágyadtabb, tűnékenyebb s főleg más mezőben van, más elemek társaságában, mint a látotté. Tehát úgy a „testi“, mint a „lelki“ tárgyakat ugyanazok az elemek alkotják, csak más-más összetételben, különbözőképen kapcsolódva. Ugyanígy vagyunk a „lelki élet“ egyéb tényeivel is. „A fájdalmat és az örömet a látástól, hallástól, tapintástól stb. és az érzékietektől meg szokták különböztetni. Pedig nemcsak a tapintás, hanem a többi érzéklet is mind fokozatosan fájdalomba és örömbé mehet át. Joggal mondhatjuk a fájdalmat és az örömet is érzékieteknek. Csak nem elemezték őket olyan pontosan és nem olyan ismerősek, mint a többi érzékletek és talán nem szorítkoznak olyan kisszámú szervre, mint az utóbbiak.“

Tehát az „én“ — bármily szűk vagy tág értelemben — és a „világ“ ugyanazon *csekély számú* elemekből áll, csak más-más kapcsolódásban. Mielőtt azonban az elemeket egész általánosságban *világelemekké* neveznék ki, tehát minden létező közös elemeinek tennők meg, egy nehézséget kell elintéznünk.

A „világ“, illetve a „tárgyak“ elemei mint „érzékleteim“ közvetlenül adottak számomra. Nem mondhatom ugyanezt a más ember érzékleteiről s általában szorosabb értelemben vett „én“-jének elemeiről. Ezekre már csak következtethetek. Így a más ember „lelke“

egy számomra szinte hozzáférhetetlen világ, amelyre az átmenet mindig bizonytalan. De ezt a bizonytalanságot és az abból származó nehézségeket a következő megfontolások eltüntetik. Áttekinthetőség kedvéért jelöljük meg betűkkel azokat az elemeket, amelyek az egyes komplexumokat alkotják. Az úgynevezett testek elemeit jelöljük A -val, az „én testem“ elemeit K -val, végül a -val az úgynevezett lelki éneket alkotó elemeket: az emlékképek, akaratok, érzelmek stb. csoportját. Valamennyi csoportba tartozó elemekről azt tapasztaljuk, hogy függenek egymástól. Az arcom színe mint K elem nemcsak „testi egészségemtől“ függ, mint szintén K elemtől, hanem hangulatomtól, pillanatnyi érzésemtől és indulatomtól is, mint a elemektől, sőt végül a megvilágítástól, mint A elemtől is. Minden (tudományos) vizsgálatnak az a feladata, hogy ezeket az összefüggéseket felkutassa. A különböző *fajta* vizsgálatok pedig csak abban térnek el, hogy mely elemnek mely csoport elemeitől való függését figyeljük meg. Például . . . „ A komplexum elemeinek kölcsönös összefüggését vesszük szemügyre és K -ra (testünkre) nem vetünk ügyet. Ilyen minden fizikai vizsgálat. Egy fehér golyó egy csengőre esik; csengés. A golyó nátriumlámpa elé tartva sárga, a lithiumlámpa előtt vörös lesz. Itt úgy látszik, mintha az (A) elemek csak egymás közt függenének össze és testünktől (K -tól) függetlenek lennének. De ha szantonint veszek be, akkor is sárga lesz a golyó. Ha félszemünket félrenyomjuk, két golyót látunk. Ha egészen behunyjuk, akkor egyáltalán nincs golyó. Ha a hallóideget átvágjuk, nincs csengés. Az A elemek tehát nemcsak egymással függenek össze, hanem a K elemekkel is. *Ennyiben és csakis ennyiben nevezzük az A elemeket érzéleteknek* és tekintjük A -1 az énhez tartozónak.“ („Az én érzéleteim“ és az „ember-

társam érzékletei“.) Ez adja magyarázatát annak a sajátos írásmódnak, hogy az „érzéklet“ szót az eddigiekben idézőjelek között alkalmaztuk ott, ahol tulajdonképpen elemet kellett volna mondanunk. . . . „Az elemek *csak* a jelzett *kapcsolatban és vonatkozásban*, a jelzett *függvényi Viszonyban* érzékletek. Más függvényi viszonyban ezek egyúttal fizikai tárgyak is.“ Ennek előrebocsátása nélkül azonban az „érzéklet“ szó nem használható, mert már magában is egyoldalú, hibás elméletet jelent. Azt tudniillik, hogy „én“ vagyok egyfelől, másfelől a „világ“ s „én érzékelem a világot“ vagy „a világ bennem érzékleteket kelt“. Kimutattuk, hogy ez a megkülönböztetés szigorúan nem jogosult s így az érzéklet elnevezést is csak fenn tartással használhatjuk, nehogy ez a hibásnak bizonyult álláspont mindig újra belopja magát szemléletünkbe.

A megfontolásoknak ezt az útját követve, nem merednek szembe idegenül a „mások érzékletei“, nincs többé szakadék az elemek különböző csoportosulásai között; test és érzéklet, belső és külső, anyagi és szellemi világ nem állanak szemben egymással. Eltűnik ezzel az a probléma is, hogy én ugyanazt „érzékelem“-e, mint más? Meghatározásunk szerint ugyanis érzékelésről csak egy bizonyos fajta összefüggésben beszélünk, ha ez az összefüggés két esetben ugyanaz, illetve ugyanazon elemek közt áll fenn, akkor ugyanazt is kell „érzékelni“. A valóságban szigorúan ez soha sincsen teljesítve, így nem is azonos a kétféle „érzékelés“. De azért igaz marad, hogy mind az én, mind a más élményeit ugyanazok az *elemek* alkotják.

Mindezen	fejtegetéseknek	világszem-
léleti	következményeit	legszebben
szavaival	mutathatjuk	be: „Mind
A, mind	a K elemek	egyetlen összefüggő
alkotnak,	melyet bármely	elemnél ragadjunk
		is meg,

a *maga egészében* megmozdul, csakhogy *K* megzavarása sokkal szélesebb körbe és mélyebbre hatol, mint *A*-é. A közelünkben levő mágnes a szomszédos vastömegeket zavarja meg, a lezuhant sziklatömb megremegetti a talajt, de egy ideg átvágása az elemek egész rendszerét indítja meg. Önkénytelenül is egy szívós pépre gondolunk, amely némely ponton (az „én“-nél) erősebben áll össze.

Az a felismerés, hogy „én“ és a „világ“ nem valódi létezők, hanem csupán ugyanazon világelemek összefüggései, látszólag a csecsemő álláspontjára súlyoszt vissza bennünket. A fenti megfontolások azonban lehetővé tették, hogy mikor a köznapi ember álláspontját túlhaladjuk, ne az előbbi, kezdetleges szemlélethez térjünk vissza, hanem egy harmadik és magasabb rendszert alkossunk magunknak. Míg a csecsemő számára az elemek összefüggéstelen káoszt alkotnak, amelyeknek változása zűrzavarosán követi egymást, addig számunkra a tények legteljesebb változatossága sem összefüggéstelen valami, hiszen már megtanultuk, hogy az elemek, amelyek a világot alkotják, nem függetlenek egymástól s hogy éppen ez összefüggések felderítése teremthet rendet ott is, ahol még a gyermekhez hasonlóan mi is zavartan állunk a változások előtt.

A fejlődés menete világos: a gyermek, illetve a csecsemő szemlélete hü, de használhatatlan — azt lehetne mondani, hogy ez a tájékozatlanság világszemlélete —, ezt fel kell váltania egy olyannak, amelynek nincsenek más igényei, mint a gyors tájékozódás s a tényekhez való alkalmazkodás lehetősége. Az „én“, a „testek“ e célokat szolgálják s ezáltal azt, hogy örömet találjunk s elkerüljük a fájdalmat, kielégíthessük szükségleteinket. A köznapi életben soha, de még a tudományban sem kell, sőt nem is igen lehet

mindig elvetni ezt az álláspontot, amely valamennyi közül a legemberibb. De már a tudományban is bizonyos megszorításokkal kell élnünk: a testek nem jelentenek ösztönszerű, hanem tudatosan körülhatárolt komplexumokat; ha pedig egészen általános, akár tudományos, akár világszemléleti kérdésekkel állunk szemben, amelyek a pillanatnyi érdekek körén messze túlemelkednek, ott ezek a csak ideiglenes tájékozódást szolgáló eszközök, felmondják a szolgálatot s kibogozhatatlan álproblémák forrásaivá lesznek. Mindennek eredete pedig az, hogy csak *relatív állandóságokat* alkalmaztunk az összefüggések megállapítására és megszabadulunk a nehézségektől, ha e relatív állandóságokat a világelemek *abszolút állandóságával* cseréljük fel. A mindenség helyes képét nagyjában és részleteiben csak az a felfogás adhatja meg, amely világelemek építményét látja benne s ezek összefüggésében mutatja azt be. Ezt az összefüggést a „világ“ és az „én“ s az ezek szembeállításából eredő „érzékiét“ csak tökéletlenül ábrázolták. Hiszen ezek maguk is problémák voltak s más problémák egész útvesztője felé vezettek, mihelyt a gyakorlati tájékozódás terén túl is alkalmazták őket.

Ezzel visszatértünk kiindulási pontunkhoz. Azt állítottuk, hogy minden eddigi világszemléletnek közös leküzdhetetlen nehézsége az a hallgatólagos álláspont, hogy: „én szemlélem a világot“. Hátra volna még annak bebizonyítása, hogy az olyan világszemlélet, amelynek nem ez a bevezetése, nem is kerül ama felsorolt bölcséleti nehézségekkel szembe. A következőkben tehát az lesz a feladatunk, hogy az általunk kifejtett álláspontból szemügyre vegyük az 5. oldalon felsorolt problémákat vagy legalább egy részüket, vajjon ilyen szemlélési mód mellett is fennállnak-e

még? Vagy megoldást kell számukra találnunk vagy kimutatnunk, Hogy nem léteznek, illetve nincsen értelmük. Előbb ez utóbbi esetet fogjuk néhány példában bemutatni, hogy ne okozzanak zavart az elintézhető problémák tárgyalásánál.

Ilyenek elsősorban azok a kérdések, amelyek a „valóság“-ra és a „látszat“-ra vonatkoznak. Vájjon a „valóságot“ mutatják-e érzékszerveink vagy csak „látszat“, amit „észlelünk“? Nem csálnak-e meg érzékszerveink, mint ahogy egész közönségesen tapasztalni vélik? Valóság-e maga az életünk vagy csak álom? Magukat a jelenségeket látjuk-e vagy azoknak csak árnyékát? Vizsgáljuk meg ezeket a kérdéseket egy sokat használt, közönséges példán. Ha egy előttünk egyenesnek ismert pácát vízbe mártunk, megtörtnek fog látszani. Ha végig tapintom ujjaimmal, ismét egyenesnek találok. Azt szokás mondani, hogy a pácát a megtörtsége csak „látszólagos“, nem egyéb „érzéki csalódásnál“, a pácát a „valóságban“ egyenes. A mi álláspontunk ilyen megkülönböztetést nem ismer. Hiszen ebben az a furcsa elmélet foglaltatik, hogy egyik érzékietem a másikkal szemben helyes vagy helytelen lehet. Vájjon mit szólnak ez elmélet képviselői, akik a tapintásnak ez esetben fokozottabb valóságot tulajdonítanak mint a látásnak, a következő kísérlethez. Fektessék kezük nagyujját a mutatóujjon erősen keresztsbe, a keletkező ékalaku hézagba szorítsák ugyanazt a pácát, amelyről előbb szó volt s húzzák a két ujj között úgy végig, hogy közben másfelé néznek. Egy pácát helyett kettőt fognak tapintásukkal észlelni. A kísérlet hatása oly meggyőző, hogy el fog menni a kedvük a tapintás és látás különböző értékelésétől. Mi csak annyit mondhatunk az egész jelenségről, hogy levegőben a pácát látásra és tapintásra is egyenes, vízben

csak tapintásra az, látásra megtört. Ez a tények elfogulatlan, minden hozzátétel nélkül való megállapítása. Ami ennél többet is mond, az már nem megállapítás, hanem Ítélet, amelyet előbb meg kell vizsgálni, hogy helyes-e. A tiszta ténymegállapításban semmi ellentmondás sincsen. Hisz már rég megállapítottuk, hogy a tények más tényektől függenek, változó körülmények közt mást és mást mutatnak. Ha változik a lámpafény színe, vele együtt változik az asztalomé is. Levegőben súlyosabbak a testek, vízben könnyebbek; levegőben látásra egyenes a pálca, vízben megtört. Az érzékeim nem csaltak meg, csupán a *várakozásom* volt az, amely csalódott, mert csalódnia is kellett, ha változott viszonyok között is ugyanazt a tényt várta. Az érzékszerveim nem működnek sem helyesen, sem helytelenül, hanem más és más viszonyok között, mást és mást mutatnak. Érzéki csalódásról vagy látászatról akkor lehetne szó, ha teljesen azonos körülmények között egyszer ez, másszor az következne be, de erről szó sincsen. Az úgynevezett csalódás mindig, ha még oly kevésbé is, de változott viszonyok közt következik be. Látszatról, csalódásról tehát akkor beszélünk, illetve várakozásunkat rendszeren akkor éri csalódás, amikor nagyon megszokott körülményeket (levegő) szokatlan, rendkívüli viszonyok (a víz) váltják fel. Ha fordítva volna s a most rendkívülieknek tartott körülmények lennének a megszokottak, akkor a tények most helyesnek elismert csoportját tartanók érzéki csalódásoknak; csodálkoznánk, hogy az egyenesnek tapintott pálca, hogyan lehet látásra is egyenes? Felvilágosítólag hathat még egy olyan esel is, amelynél a körülmények könnyen változtathatók. Ha az asztallapját felülről nézem téglalap alakú, ha a sarka felől, akkor romboidot mutat, ha leguggolok, csak egy vonalat látok. Mondhatom, hogy az egyik

érzéket helye, a másik helytelen? Kétségtelen azonban, hogy a „valóság“ és „látszat“ megkülönböztetésének és ez alapon az „érzéketi csalódásnak“ gyakorlati jelentősége van. Fontos, hogy a tükörben látható képet megtudjam a testemtől különböztetni s fontos reám nézve, hogy egy edény mélysége mérésre és tapintásra ugyanaz marad és nem csökken akkor, hogyha vizet töltöttem bele stb. De amikor gyakorlati szükség nem vezet, semmi jogosultsága sincs az ilyen megkülönböztetésnek.

Mint ahogy nincs is értelme annak a kérdésnek, hogy valóság-e a világ, vagy csak látszat? A „világ csak látszat“ a fentiek szerint azt jelentené, hogy más világot vártunk, mint amit tényleg átélünk. Ennek nyilvánvalóan semmi értelme sincs; mi csak egy világról tudunk, tehát nem várhatunk mást és emezt nem nevezhetjük „látszat“nak.

S vajon mi értelme lehet ezek után még annak a kérdésnek, vajjon a világ valósággal van vagy azt csak álmodjuk? „A legszertelenebb álom is tény — mondja Mach — csakúgy, mint minden másik. Ha álmaink rendszeresebbek, összefüggőbbek, megállapodottabbak volnának, úgy gyakorlatilag is fontosabbak volnának számunkra. Az ébredésnél az álommal szemben az elemek vonatkozásai gazdagabbak lesznek. Az álmot, mint ilyent felismerjük. A megfordított folyamatnál a lelki látómező megszűkül, az ellentét többnyire egészen hiányzik. Ellentét híjján az álom és ébrenlét, a látszat és a valóság megkülönböztetése teljesen haszontalan és értéktelen.“

Aki tisztában van azzal, hogy számunkra szigorúan csak elemek és azok kapcsolatai léteznek, annak nem is jut eszébe azt kérdezni, hogy a „valóságot“ látja-e vagy annak csak „árnyékát“?

Rokona ennek a problémának az a másik, hogy „a dolgok magukban, megjelenésüktől függetlenül is léteznek-e?” Ennek a kérdésnek a képtelensége legkönnyebben akkor mutatható be, ha az eredetét próbáljuk megkeresni. Midőn megalkottuk a „test”, az „én” (a „dolog”, „tárgy”, — „lélek”) viszonylag állandó elem-összetételeket, most már e komplexumok változásaira irányítjuk figyelmünket. De ekkor — láttuk — az elemek már nem a komplexum alkotórészei gyanánt szerepelnek, hanem mint a komplexum „tulajdonságai”. Abban a pillanatban, amint egy szint nem önmagában szemlélek, hanem mint az asztalomhoz tartozót, az megszűnt elem lenni s csak mint az asztal sajátja, jegye, tulajdonsága szerepel. Támogatják ezt azok a gyakori tapasztalatok is, hogy valamely komplexum elemeit másutt is megtalálhatjuk; a terítő zöld színét a faleveleken, valamely tárgy alakját, ízét vagy szagát más tárgyakon is. „A testek színe, hangja, illata tünékeny; állandó, megmaradó és egykönnyen el nem oszló *magképen* a tapintható marad meg, amely a hozzáfűződő tünékenyebb tulajdonságok hordozójaként jelentkezik. A megszokás már most az ilyen mag gondolatához még akkor is ragaszkodik, amikor a látás, hallás, szaglás és *tapintás* teljes rokon voltának felismerése győzedelmeskedik.” Mindez erősíti azt a benyomást, hogy ezek az elemek csak a tárgyakhoz tapadtak, de le is válhatnak róluk. Mint-hogy pedig a viszonylag állandónak (a „testnek”) képe alig változik, ha egy-egy „sajátság” leválik róla s mivel a homályos összbenyomás még szinte változatlan s az *egész* komplexumot *képviseli*, az *egészei* képes emlékünke idézni, azt hihetjük, hogy valamennyi alkotórész elvonhatjuk s még mindig marad valami: „a dolgok magukban valósága”, a „Ding-an-

sich". Világos, hogy az egész probléma két — külön-külön jogosult és hasznos — eljárás összezavarásából ered. Átnézetes összefoglalás és gondos elkülönítés, szétválasztás egyenként alkalmazhatók, de ha egyszerre gyakoroljuk őket, akkor kibogozhatatlan nehézségekre vezetnek. Ha az elemeket egy átnézetes viszonylagos egységgé foglalva össze, el is akarjuk különíteni egymástól s mégis minden elkülönítés után az egészet keressük vagy gondoljuk oda, akkor álprobléma rabjai leszünk, amelynek hasztalan keressük megoldását. Annak a kérdésnek tehát, hogy mi van a testek „megjelenése mögött“, „mi a testek lényege tulajdonságaiktól függetlenül“ s hogy megismerhető-e az, vagy sem, semmiféle értelme nincs, el kell tehát vetnünk azt mint álproblémát, amely csak zavart okoz a tények helyes megítélésénél.

Most pedig néhány olyan problémával is kell foglalkoznunk, amelyeknek nemcsak értelmük, de megoldásuk is van. Nincs ugyan értelme számunkra annak a kérdésnek, hogy hol kell kezdeni a megismerést, a „világ“ vagy az „én“ megismerésénél, mert hisz megszüntettük a kettő ellentétét, enélkül pedig nincs helye választásnak. Ugyanazok az elemek szerepelnek mindkettőben, csak más-más viszonylatokban. De van értelme annak a kérdésnek, hogy mi is tulajdonképpen a megismerés?

Alláspontunk ismertetésénél már előre megadtuk a választ. A létezők csekély számú világelemnek különböző kapcsolódásai; a megismerés feladata nem más, mint ezeknek a kapcsolatoknak a megállapítása. Minden gondolatrendszernek, amely ismereteket nyújt, az elemek összefüggését kell megállapítania. Nem elég azonban ezeket az összefüggéseket egyszerűen megállapítani: ábrázolni, mintázni is kell őket. A különböző gondolatrendszerek értéke létezők csekély

már most attól függ, Hogy ezt az ábrázolást vagy mintázást milyen tökéletesen viszik véghez. Két egymással szemben álló követelményt kell kielégíteni: mennél kevesebb eszközzel, tehát mennél gazdaságosabban kell elvégezni és mennél hibeibnek kell lennie.

Valamennyi gondolatrendszer között a tudomány az, mely a legnagyobb mértékben tesz eleget e két követelésnek. Megemlékeztünk a közönséges gondolkodás gazdaságos voltáról: mind ez fokozottabb mértékben található meg a tudományban, emellett ez nagyobb hűségre törekszik s a tényekkel nagyobb megegyezést mutat. A tudományban is megvan a közönséges gondolkodás gazdaságosságának két iránya: a külső, amely biológiai szükségleteink kielégítésére vonatkozik (itt technika, orvoslás, alkalmazott tudományok) s a belső, amely a gondolkodásban való megtakarításra vezet. Az előbbi mindig és ma is legfőbb mozgatója volt a tudományos kutatásnak, de az utóbbi még szinte jellemzőbb rá: a gondolat megtakarítása öncéllá vált. A tudomány e fokozott gazdaságosságra azért tett szert, hogy a köznapi gondolkodás néhány eszközét és eljárását sokkal szabatosabb formába fejlesztette át. Legfontosabb ilyen eszköz a fogalom, vele kapcsolatos eljárás a fogalmi leírás vagy ábrázolás. Vissza kell gondolnunk az egyes tárgyak képének ismertett előnyeire s még inkább azokra, amelyek nem az egyes tárgyakkal, hanem „a” tárgyakkal, tehát például nem az asztalom, hanem „az” asztal fogalmával kapcsolatosak. Sokkal szembetűnőbbek ezek az előnyök a tudomány fogalmainál, amelyek nem meghatározhatatlan mennyiségű, folyton változó elemek ösztönszerűen alkotott komplexumai — mint a tárgyak —, hanem pontosan megszabott, kevés számú elem szerencsés összetételei. Ilyenek például az erő, tömeg,

ut, idő és energia fogalmai a fizikában. Világos, hogy ezek a kevés számú elemből alkotott komplexumok sokkal tágabb körben, sokkal változatosabb tények között is biztosabb támpontokat nyújtanak, mint a közönséges gondolkodás ösztönszerű tárgyfogalmai. Ezek a fogalmak a tudomány eszközei az ábrázolásban, amelynek formái a tudományos tételek, képletek, a természettörvények és elméletek. Az itt mondottak éles ellentétben állanak a tudományról leginkább elterjedt felfogással, amely annak feladatát az erők, atomok stb. „lényegiének kutatásában látja. Ezzel a nézettel egyszersmindenkorra le kell számolni. A tudománynak nincs, nem is lehet más feladata, mint az, hogy az érzéki tényeket, illetve a világelemek összefüggését mintázza. Ha ezt sikerült tökéletesen elérni, minden gyakorlati és értelmi szükségletünk ki van elégítve. „Az atomok és erők csak eszközei ennek a mintázásnak és csak annyit érnek, amekkora a hasznuk.“ Könnyen meggyőződhetünk ez állítás igazságáról, ha arra gondolunk, hogy mint váltja fel valamely alkalmasabb fogalom a másikat, ha tökéletesebben sikerül általa a tényeket ábrázolni.

Ha még a tudományos kutatás különböző „területeinek“ viszonyát is meg akarjuk ítélni, azt Mach szerint a következőképpen tehetjük: „A fizikai és lélek“ tani kutatás között mély szakadék tehát csak a megszokott és megmerevedett szemlélet számára van. Valamely szín *fizikai tárgy*, amint például a megvilágító fényforrástól (egyéb színek, hőfokok és terek stb.) való függését nézzük. De ha a *recehártyától* való *függését* (K elemeket) nézzük, akkor *lélektani tárgy, érzékiét*. Nem az *anyag*, hanem a *vizsgálat iránya* más a két területen.“

A tudományok különbözhetnek egymástól anyagok szerint, valamint ezen anyag kezelésének módja sze-

rint. Minden tudomány *tényeknek gondolatokban* való ábrázolása akár gyakorlati célból, akár értelmi kellemtelenség elhárítására. Hogy a fenti jelöléssel éljünk: a tudomány azáltal keletkezik, hogy az elemek a többi elem összefüggését mintázzák. Például fizika, (a legtágabb értelemben) *A* elemek egymáshoz való viszonyának, fiziológiai, vagyis az érzékszervek lélektana *A* elemek *K*-hoz való viszonyának mintázása által jön létre. Fiziológia *K* elemek egymáshoz és *A*-hoz való viszonyában való mintázása által. Ha *a* elemek más *a*-kat mintáznak, kapjuk a tulajdonképeni lélektani tudományokat.*

Fejtegetéseinknek immár a végére értünk. Az eddigi világszemléletek nehézségeiből indultunk ki, megmutattuk az utat, amelyen ezek elkerülhetők s megkísértettük egy ellentmondás nélküli, egységes világszemlélet alapjait körvonalazni. Oly előnyei vannak e szemléletnek minden eddig elgondolt világszemlélet fölött, amelyek azt meg fogják gyökereztetni a szó mélyebb értelmében gondolkodni tudó emberek között.

Nem szabad hangsúlyozatlanul hagyunk itt azt a tényt, hogy a tudomány a maga egészében beletartozik ebbe a világszemléletbe. A világképalkotásnak ez a füzet csak a kereteit adja meg, tartalommal a tudományos kutatás tölti meg. Mi megrajzoltuk a kép vázlatát, a tudomány segítségével oly részletesen dolgozható ki, amely mértékben csak akarjuk.

Azok a régebbi álláspon-
tok, amelyek természettudo-
mányosoknak vallották magu-
kat az enciklopedisták materializmusa, Haeckel
monizmusa, Büchner és társainak monista-materialista

* A I adományra vonatkozó megállapítások bővebb ismertetésével e vállalat két későbbi füzeté fog foglalkozni.

világszemléleti épp oly kevésbé voltak természet-tudományosak, mint a tudomány ellenségei. Metafizikaiak voltak dacára annak, hogy harcoltak a metafizika ellen, egyszerűen azért, mert ők sem tudták leküzdeni a világszemléletek ismertett közös nehézségét. De ha tanításaik ma már nem is állanak helyt, törekvéseiket nem gáncs illeti, hanem elismerés. Világszemléletté akarták tenni a tudományt s ha ez nekik nem sikerült is, az uttörés, a helyes célkitűzés s az igazságra való törekvés érdeme az övék. Tudományos múzeumok ereklyék gyanánt őrzik a ma oly . végtelenül fontos és hasznos gépek első, nagyon is tökéletlen mintáit, mint a technika mai csodáinak előfutárjait. Az emberi gondolatrendszer nagy múzeumában ilyen kegyeletes hely illeti meg a természetzettudományos világkép első kísérleteit is. Hiszen az itt bemutatott világképnek alapköve: két nagyszerű és helyes felismerés már bennük is kifejezést nyert. Szinte kiforrottan áll előttünk az a két meglátás, hogy a helyes világképnek a tudományon kell épülnie s hogy a mindenség összes tényei egyenműek, egyenlő rendűek. Az elvek helyesek voltak, csak a megoldások voltak kezdetlegesek. A mi világszemléletünk is monista, mint azoké kívánt lenni s még azt az álláspontjukat is kifejezésre juttatja, hogy a tudományos megismerésnek nincsenek határai. Annak a törekvésnek, hogy az elemek összefüggését megállapítsuk és mintázzuk, lehetnek nehézségei, de áthághatatlan korlátai nincsenek.

Ha a filozófiában szokásos megnevezésekkel akarnók világszemléletünket vagy bölcseleti álláspontunkat jellemezni, akkor azt *ismeretelméleti monizmusnak* kellene neveznünk. *Monizmusnak*, mert egyenlőrendű elemek építményének tekinti a világot, *ismeretelméletinek*, mert alapjait ismeretani és ismeretkritikai vizsgálódások vetették meg.

Jegyzet.

Azok számára, akik e problémákkal behatóan akarnak foglalkozni, Ernst Mach 8. oldalán említett munkáin kívül, főleg Richard Avenarius: „Philosophie als Denken der Welt gemäß dem Prinzip des kleinsten Kraftmasses“, „Der menschliche Weltbegriff“ és Petzoldt: „Weltproblem“ című műveit ajánljuk. Akik tudományelméleti kérdések iránt érdeklődnek, azoknak még Poincaré és Duhem munkáira hívjuk fel figyelmét. Poincaré: „Feltevés és tudomány“ című munkája magyarul is megjelent. Megemlíjtük még, hogy a Galilei Kör kiadásában megjelent, de elfogyott E. Mach: „Analyse der Empfindungen“ (fordította: Pólányi Károly) című könyvéből vett szemelvények még ez év folyamán új, bővített kiadásban fognak megjelenni.